

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 3 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatai Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсұтқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының XX ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумаев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американи университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зелёного и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 3, pp. 442–454, 2026
Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ

Жеңіс Жомарт ¹

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
жетекші ғылыми қызметкері
(28 Шевченко көш., Алматы, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026
© Жеңіс Ж., 2026

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі дәстүр сабақтастығын сақтауда Қожа Ахмет Йассауидің тарихи рөлі қарастырылады. *Зерттеудің өзектілігі* ортағасырлық түрік мемлекеттерінің саяси және рухани дамуындағы дәстүрлі құндылықтардың сабақтастығын, сондай-ақ Йассауи ілімінің мемлекеттік басқару, қоғамдық қатынастар мен рухани мәдениетке ықпалын кешенді зерделеу қажеттілігімен айқындалады. *Зерттеудің мақсаты* – Қожа Ахмет Йассауи мұрасының ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрдің, рухани құндылықтардың және исламдық дүниетанымның сабақтастығын қалыптастырудағы орнын анықтау. *Зерттеу нысаны* ретінде ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік басқару жүйесі, қоғамдық-рухани өмір және Йассауи ілімінің олардың дамуына ықпалы алынды. *Зерттеу барысында* тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, деректанулық және тарихнамалық талдау әдістері қолданылды. *Зерттеу нәтижесінде* Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркі халықтарының рухани тұтастығын сақтауға, исламдық құндылықтарды дәстүрлі түркі дүниетанымымен ұштастыруға және ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрдің сабақтастығын нығайтуға елеулі ықпал еткені анықталды.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Йассауи, ортағасырлық түрік мемлекеттері, дәстүр сабақтастығы, түркі дүниетанымы, ислам, рухани мәдениет, мемлекеттік дәстүр, түркі өркениеті.

Дәйексөз үшін: Жеңіс Ж.Ж. Ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі дәстүр сабақтастығындағы Йассауи орыны // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 442–454 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

THE ROLE OF YASAWI IN THE CONTINUITY OF TRADITIONS OF MEDIEVAL TURKIC STATES

Zhenis Zhomart ¹

¹ Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan)

Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhengis.Zh. Zh., 2026

Abstract. This article examines the role of Khoja Ahmed Yasawi in preserving the continuity of traditions in the medieval Turkic states. *The relevance* of the study lies in the need for a comprehensive analysis of the continuity of political, spiritual, and cultural traditions of the medieval Turkic states, as well as the influence of Yasawi's teachings on the development of statehood, social relations, and spiritual culture. *The aim* of the study is to determine the place of Khoja Ahmed Yasawi's legacy in ensuring the continuity of state traditions, spiritual values, and the Islamic worldview in the medieval Turkic states. *The object* of the research is the system of state governance, the socio-spiritual life of the medieval Turkic states, and the influence of Yasawi's teachings on their development. *The study* employs historical-comparative, historical-systematic, source-based, and historiographical research methods. *The findings* demonstrate that the teachings of Khoja Ahmed Yasawi played a significant role in preserving the spiritual unity of the Turkic peoples, integrating Islamic values with the traditional Turkic worldview, and strengthening the continuity of state traditions in the medieval Turkic states.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, medieval Turkic states, continuity of traditions, Turkic worldview, Islam, spiritual culture, state tradition, Turkic civilization.

For citation: Zhengis Zh. The role of Yasawi in the continuity of traditions of medieval turkic states // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 442–454. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

МЕСТО ЯССАУИ В ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ТРАДИЦИЙ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Жеңіс Жомарт Жеңісұлы¹

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(28 Шевченко ул., Алматы, Республика Казахстан)

Ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Женіс Ж., 2026

Аннотация. В статье рассматривается роль Ходжи Ахмеда Яссауи в сохранении преемственности традиций средневековых тюркских государств. *Актуальность исследования* обусловлена необходимостью комплексного изучения преемственности политических, духовных и культурных традиций средневековых тюркских государств, а также влияния учения Яссауи на развитие государственности, общественных отношений и духовной культуры. *Цель исследования* заключается в определении места наследия Ходжи Ахмеда Яссауи в обеспечении преемственности государственных традиций, духовных ценностей и исламского мировоззрения в средневековых тюркских государствах. Объектом исследования являются государственное устройство, общественно-духовная жизнь средневековых тюркских государств и влияние учения Яссауи на их развитие. *В работе использованы* историко-сравнительный, историко-системный, источниковедческий и историографический методы исследования. В результате установлено, что учение Ходжи Ахмеда Яссауи сыграло значительную роль в сохранении духовного единства тюркских народов, интеграции

исламских ценностей с традиционным тюркским мировоззрением и укреплении преемственности государственных традиций средневековых тюркских государств.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Яссауи, средневековые тюркские государства, преемственность традиций, тюркское мировоззрение, ислам, духовная культура, государственная традиция, тюркская цивилизация.

Для цитирования: Женис Ж.Ж. Место Яссауи в преемственности традиций средневековых тюркских государств // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 442–454. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_442-454

Кіріспе. YI-XIII ғ.ғ. түркі даласында салтанат құрған көшпенділер мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүрлер бір-бірімен сабақтас, тамырлас ортақтықтарға ие болды. Осындай дәстүрлердің бірі негізін дәстүрлі дүниетанымнан алған діни идеология ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихында маңызды орынға ие. Осы тұста баса назар аударуға тұрарлық мәселе осы діни идеологияның бүкіл ортағасырлардан бастап күні бүгінге дейін бір-бірімен сабақтаса, тарихи дәстүрлерді сақтай отырып дамуында болып отыр. Қазіргі таңдағы түркі халықтарының санасында терең із қалдырып, сақталып отырған дәстүрлі дүниетаным элементтері арада бірнеше ғасырлар өтіп, өзгерістерге ұшырағанымен әр түрлі формаларда өз дүниетанымдық міндеттерін әлі де атқаруда.

Түрлі саяси жағдайларға байланысты түркі қоғамына енген бөтен идеология дәстүрлі түркі дүниетанымымен өзара ымыраға келе отырып, мемлекет өміріне орныға алды. Ал, түркі дүниетанымымен қайшылықтағы идеялар осы қоғамда табан тірей алмай жоғалуға мәжбүр болды. Сол себепті де, ортағасырлық идеологиялық сапырылыстардан дара шығып, түркі қоғамына орныққан діни идеологиядан дәстүрлі түркілік дүниетанымның ең көне элементтері өз болмыстарын жаңа идеялардың құрамында сақтап қала алды.

Түркі қағанаттарының құрылып, қалыптасуының алғашқы кезеңінде олардың алдында салтанат құрған алғашқы дала мемлекеті - ғұндардан қалған дәстүрлі мемлекеттік жүйе элементтері сақталып қалды. Ерте ортағасырлық қарапайым мемлекеттік жүйе жаңа құрылған Түркі қағанатының қалыптасу кезеңінде дайын құрылымдық қызметін жалғастырды. Одан басқа түркілерге ғұндардан жүйеленген дәстүрлі дүниетанымға негізделген діни идеология қалды. Көшпенділердің сыртқы саясаты да бұрынғы мемлекеттің бағытына негізделіп, көшпелі түркі-моңғол тайпалары, Қытай, Иран сияқты елдер ғұндарда да Түркі қағанатының да сыртқы саясатында басты бағдар болды. Ғұн мемлекетінен соң саяси бытыраңқылыққа ұшыраған көшпелілерді біріктіруде, қағанаттың территориясын кеңейтіп, көрші елдермен тиімді экономикалық қарым-қатынастарды реттеуде де дәстүрлі діни идеологияның потенциалдары пайдаланылды.

Ерте ортағасырлық түркілердің діни идеологиясы ерте түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты болды. Түркі қағанатында діни идеология түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы Тәңірі, Жер-Су, Ұмай, Құт, Ата-баба әруағы, Апат сияқты негізгі діни ұғымдардың аясында қалыптасты:

Міне, осы негізгі ұғымдар Түркі мемлекетінің қалыптасып, қоғамдағы әлеуметтік қарым қатынастарды реттеуге, қағанаттағы сыртқы-ішкі істерді дұрыс ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралардың шеңберін белгілеп берді. Бұлардан өзге қосымша, аспан денелеріне, киелі жерлерге, ұсақ ырым-жоралғыларға қатысты діни ұғымдар да түркілердің дәстүрлі діни сенімі жүйесіне еніп, қосымша міндеттерді атқарды.

Дегенмен, мәселеге қатысты деректерді талдау Түркі қағанатындағы әлеуметтік жіктелу нәтижесінде орын алған діни идеологиядағы қайшылық қағанаттың ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды тереңдетіп, мемлекеттің құлдырап, соңында қағанаттың екіге ыдырауына себеп болғандығын көрсетеді.

Екінші қағанат тұсында діни идеологияның дағдарысы одан әрі тереңдей түсіп, ыдыраған түркі қоғамында жат діни ағымдардың әсерінен діни идеология өзіндік ерекшеліктермен дамыды. Шығыс түркі қағанатында мемлекеттің ыдырауының негізгі себебі

ретінде әлеуметтік жіктелу екендігі ескеріліп, билікке билеуші ашина ұрпақтарымен қатар, ашидә ұрпақтары да араласты. Осылайша қағанатта бұрынғы түркі қағанатының даңқын қайта жаңғыртуға, бұрынғы діни идеологияның негізі де пайдаланылды. Бірақ, бұл әрекеттер сыртқы идеологиялық факторлардың, қытайланған табғаш мемлекеті, Қытай, Византия, Иран сияқты елдердің тарапынан үздіксіз жүргізіліп отырған идеялық шабуылдардың әсерінен аса нәтижелі болмады. Осы кезде қарқын алып, күшейе бастаған жат жұрттық діни идеялар қағанат ішіне саяси-рухани іріткі салып, бұл өз кезегінде қағанаттың одан әрі ыдырауына себеп болды. Ал дәстүрлі діни идеология бұл бөгде діни идеяларға тосқауыл бола алмады. Тіпті, дәстүрлі діни идеология дағдарысқа ұшырағанда бұл діни ағымдар түркі қоғамында жетекші дәрежеге ұмтылды.

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымының идеологиялық дағдарысы кезінде, түркі билеушілерінің ел үшін жаңа идея іздеу жағдайында әлемдік діндердің бір қатары түрлі жолдармен өз мақсаттарына жетті. Солардың бірі - будда діні де түркілер билеушілерінің назарына олқылықтың орнын толтырар идея ретінде ілікті. Бірақ, бұл ілім түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен рухани, өркениеттік тұрғыда сәйкес келе алмады. Осы дінді қабылдаған түркілер не осы дінді ұстанушы халықпен ассимиляцияға түсті, не өздеріне тән мәдени-шаруашылық ерекшеліктерінен ада етіп, бұрынғы саяси белсенділіктерінен айырылды. Дәстүрлі діни идеология болса рухани тығырықтан шығар жол таппай өз міндетін атқарып біткен, ескі жүйе ретінде түркі қоғамынан шеттетіле бастады.

Түркілердің мемлекеттерінің ыдырауымен сол мемлекеттерге ұстын болған діни идеология да терең дағдарысты бастан кешірді. Бөгде идеяларға қарсылық көрсетуі тиіс жүйеленген дәстүрлі дүниетаным да терең трансформация үрдісін бастан кешіріп, бұрынғы мемлекеттік, ресми тұғырынан айырылып, тар ру-тайпалық ыдырау кезеңін бастан кешірді. Анағұрлым жетілген, жас діни идеялар күшейіп түркі қоғамының ыдырау процесін одан әрі күшейтті. Бұл діни идеялар бір жағынан жекелеген түркі мемлекеттерінің қайта құрылып дамуын жеделдеткенмен, көшпенділердің арасындағы жаңа сипаттағы саяси-мәдени қайшылықтардың тууына себепкер болды. Нәтижесінде бұрынғы біртұтас түркі мемлекеттері енді бір-бірімен идеялы тұрғыда қарсылас, жау мемлекеттерге айналды.

Жалпы, түркілік дүниетаным негізіндегі діни идеологиядан айырылған түркілердің дәстүрлі, жүйеленген шаруашылық үндестігінен де жаңылды. Мал жайылымы, тіршілік үшін күрес барысында түркілер одан әрі әлеуметтік тығырыққа тіреліп, көршілес, отырықшы аймақтарға ығысып, қоныс аударды. Өздерінің көшпенділерге тән жаугершілік қасиеттерінің арқасында отырықшы мемлекеттердің шекарасына тақау орналасып, сол мемлекет билеушілерінің жалдамалы әскеріне айналды. Осылайша, көшпенділердің бір тобы отырықшы мемлекеттердің өзара феодалдық қырқыстары кезінде олардың қолындағы әскери құрал болса, екіншілері отырықшы мәдениетті көшпенділердің шабуылынан қорғайтын шекара қорғаушы жалдамалы әскерге айналды.

Өздерінен ертерек ислам дінін қабылдаған отырықшы-мұсылман өркениеті аймағына кіру, исламмен дүниетанымдық ортақтықтарға ие болу түркілердің ислам дінін қабылдауына ықпал етті. Жаңа дінді қабылдаған көшпенділердің саяси белсенділігі енді ислам әлеміндегі саяси оқиғалардың дамуында шешуші роль атқаруымен қатар жүрді.

Материалдар мен әдістер. Дегенмен, аталмыш мәселе төңірегінде зерттеу жүргізген ғалымдардың дені түркілердің орта ғасырлардағы мұсылман әлемі тарихындағы алар лайықты орнын көрсете білгенмен, көшпенділердің діни белсенділігінің себебін түсіндіре алмады. Әсіресе, исламды қабылдағанға дейін әртүрлі діни нанымдарды ұстанған түркілердің кенеттен ислам жауынгерлері болып шыға келуі олардың заңды танданысын тудырады. Бұл танданыс зерттеушілердің түркілер қозғалысына тек саяси-экономикалық рең беріп, негізгі-діни сипатына жеткілікті дәрежеде назар аудармауына себеп болып отыр. Бұл қателіктің басты себебі, осы тақырыпта зерттеу жүргізген ғалымдардың түркілердің дүниетанымы мен ислам дінін бөле-жара қарап екі сенім арасындағы негіздік ұқсастықтарға назар аудармағандығында болып отыр. Жалпы, түркілердің исламға қатысын жан-жақты қарастыруға болады. Әрине,

олардың ішінде талас туғызбайтын жағрапиялық, саяси-әлеуметтік сияқты бірнеше маңызды факторлардың да болғаны рас. Дегенмен, зерттеушілердің назарынан тыс қалған тағы бір маңызды факторына – исламның түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен, әсіресе, тәңірі сенімімен тамырластығына назар аудару мәселеге жаңаша қарауға негіз болады.

Әр түрлі саяси-экономикалық (араб жаулап алулары, отырықшы елдерімен саяси-экономикалық қарым-қатынас, көрші елдердің саяси мүдделері, Ұлы Жібек жолы, ислам дінінің кеңінен насихатталуы) себептерге байланысты түркі даласына әртүрлі наным сенімдер мен әлемдік діндердің енуіне әсер етті. Бірақ, олардың ешқайсысы да дәл ислам сияқты түркілер арасында табан тірей алмады. Тәңір дінінде Исламның қағидаларына қарсы келмейтін, қайта адамның рухани дамуына бір-бірін толықтырып, бірдей қызмет ететін элементтердің мол болуы түркілердің жаңа дінді тез қабылдауына оң әсер етті. Бұған әсіресе екі діндегі абсолютті рухтың сипаттарының ұқсастығы себеп болды. Түркілер де Тәңірге серік қоспады, оны жалғыз деп білді. Исламды қабылдаған соң түркілер өздерінің түсініктері жетпеген, үнемі мазалаған сұрақтарына қасиетті Құран кітабы арқылы жауап тапты, діни түсініктерін кеңейтті.

Түркілердің исламды қабылдауда табысты болуларына түркілердің билік жүйесі мен исламдағы басқару принципін тамырластығы да әсер етпей қоймады. Исламның алғашқы кезеңдеріндегі әлі деспоттана қоймаған мемлекетті билеу жүйесі мағыналық жағынан түркілік дәстүрмен ұқсас болды. Біртұтас мемлекет билеушісі ретінде көшпенділер табиғатына да монархия мен деспотизм жат болды. Түркілер мемлекетті басқаруда биліктің сатылы-еншілес жүйесін пайдаланды.

Нәтижелер. Сонымен, исламның түркі мемлекетінде ресми дәрежеге жетуімен діни идеология жаңа формаға ие болып, өз міндетін қайта атқара бастады. Бұл жолы түркі билеушілері түркі елі идеясын ислам-түркі діни идеологиясымен алмастырды. Бұл өз кезегінде түркі қоғамын мұсылмандар және дәстүрлі дүниетанымда қалғандар деп екі этномәдени топтарға бөлінуіне алып келді.

Дегенмен, исламданған түркі қоғамында дәстүрлі түркілік дүниетаным ислам құндылықтарымен толығып, діни идеологияның екінші өмірі басталды. Бұрынғы көшпенділерден қалған, терең дағдарысты бастан кешірген дүниетаным ислам шапанын жамылып, көне идеялар жаңа дін шеңберінде өз өмірін қайта жалғастырды. Ислам дәуірінің бастапқы кезеңінде жаңа дінге қайшы, дөрекі, тек көшпенділерге тән саналған дәстүрлі түркілік дүниетаным болмай қоймайтын синтезге түсіп, исламмен біте қайнасты. Осы кезеңде пайда болған Ислам өркениетінің материалдық мәдениетінде де түркі дүниетанымының элементтері батыл енді. Адамзат тарихындағы өркениеттердің бір кезеңі саналатын ислам өркениетінің қалыптасуында жергілікті мәдениеттердің бірі–түркі өркениеті өз үлестерін қосты.

Бастапқыда жаңа дінді қабылдауда діни қасаңдыққа ұрыну, жаңа дінді өзгеріссіз қабылдауға ұмтылу түркі мемлекеттеріндегі саяси қайшылықтарды болдырмай қоймады. Бүкіл ислам әлемін жайлаған исламшілік діни ағымдардың саяси күресіне ислам әлемінің бір бөлігіне айналған Түркі қоғамы да тартылды. Жаңа исламды қабылдаған түркі мемлекеттері дайын исламдық мемлекеттік үлгі ретінде өздерімен көршілес тәжіктік-парсылық мемлекеттік дәстүрлерді қабылдады. Ал бұл дәстүр өз кезегінде исламнан бұрынғы шығыстық деспоттық жүйені сақтап қалып, жаңа жағдайға бейімделген құрылым болды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымға негізделген мемлекеттік дәстүр отырықшы, ирантектес мемлекеттік заңдарға бағындырылып, дәстүр сабақтастығын бұзған қайшылықтарды тудырды. Мұхаммед (ғ.с.) пен алғашқы дұрыс халифтар кезіндегі исламдық билік жүйесі де, алғашқы түркілердің де басқарудың сатылы-еншілес жүйесі де өздеріне дейін өмір сүрген отырықшы мемлекеттердің дәстүрлі билік жүйесімен бірыңғайлыққа түсіп, деспоттық-монархиялық сипат алды.

Бұл үрдіс исламданған түркі мемлекеттерінің ыдырап, не болмаса ирандық саяси-мәдени қалыпқа түсіп жұтылуына әсер етті. Түркілік дүниетанымның элементтерін сіңіре білген, олардағы қағидалар мен ережелерді исламдық шариғатпен шебер жымдастыра білген

исламның сопылық ағымы мен оның көрнекті өкілі Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркілер арасында исламды таратуда табыстарға жетті. Бұл үрдіске түркілік дүниетанымның исламмен аса қайшылыққа келе қоймауы, керісінше түп негіздегі ұқсастықтың да оңтайлы әсер еткені сөзсіз. Осы негізде түркілердің исламды қабылдауы қандай да бір зорлықсыз, дүниетанымдық қарсылықсыз, еркін түрде жүргізілді.

Ұлы дала мен Азияның басым бөлігіне өз мемлекетін құрған моңғол-түркілері исламданған түркі әлемінде орын алған саяси-рухани дағдарысты жойып, дәстүрлі түркі-көшпенділерінің мемлекеттік жүйесін қайта қалпына келтіруге тырысты. Шыңғысхан әскерінің көпшілік бөлігі түркі тайпаларының өкілдерінен тұрды. Моңғолдар жергілікті түркілерді өздерінің тектік жақындықтарын алға тарта отырып өз жоспарларына орай пайдаланып отырды. Моңғолдардың алдында Орта Азияның отырықшылар мекендейтін аймақтарына әскери жалдамалылар, билеуші жақтастары ретінде келген түркілер жергілікті мәдениет пен ділдің ықпалына түсіп өзгеріске ұшырай бастаған болатын. Жаулап алған жерлердегі түркілердің әрекеттеріне орай моңғолдар оларды жазалап отырды. Егер олар моңғолдармен ынтымақтастыққа барса онда олар өздеріне тиісті сенімге ие болып, жорыққа қатыстырылды. Ал егер олардан келер титтей де күмән туса, олардың моңғолдармен ынтымақтастыққа барғанына қарамастан (мысалы, Кавказдағы қыпшақтар) сенімнен шығарып тастады.

Талқылау. Өздерінің саяси мақсаттарына жеткен Шыңғысхан өзі құрған империяда түркілік, дәстүрлі мемлекеттіліктің элементтерін енгізді. Дегенмен, дәстүрлі дүниетанымға негізделген діни идеология өз саяси-рухани мүмкіншіліктерін түгесіп біткен себепті, жаңа, жас ислам дінімен біте қайнаса синтезделген, ортақтасқан түркілік исламның мүмкіндіктерін пайдалана отырып қана түркі мемлекеттілігін жалғастыра алатыны белгілі болды. Шыңғысхан да бұл үрдіске қарсы тұра алмады. Бірақ, тек Шыңғысхан ғана сол кезеңде дәстүрлі түркілік діни идеологияның әлі бар екендігін, онымен санасудың керектігін көрсете алды. Шыңғысхан кезінде басталған дәстүрлі діни идеология мен исламның бірігу процесі оның ұрпақтарының тұсында жалғасын тауып, Қазақ хандығының тұсында өз шарықтау шегіне жетті.

ҮІ-ХІІ ғ.ғ. түркі қоғамында дәстүрлі дүниетанымның идеялық маңызы аса зор болды. Ол халық пен қаған арасы, мемлекет пен халық арасы, табиғат пен адам арасы, отбасылық сияқты мемлекет ішілік қатынастарды ғана емес, түркі мемлекетінің сыртқы саясатын, көрші елдермен терезесі тең ел ретінде қатынасқа қол жеткізетін саясатын белгілеп беретін мәселелерді де реттеп отырды. Түркі мемлекеттерінде орын алған рухани процестердің нәтижесінде түркі мемлекеттеріндегі діни идеология да өзгерістерді бастан кешірді. Ортағасырлық түркі мемлекеттері тек көршілері тарапынан қарулы шабуылдарды ғана емес, идеологиялық басқыншылықтарды да көрді. Осыған қарамастан түркі қоғамында дәстүрлі дүниетаным негізіндегі діни идеология мемлекеттіліктің алтын қазығы болып қала берді. Түркі билеушілерінің қолдауына ие болып ресми дәрежеге жеткен жат жұрттық идеялар көбінесе түркі қоғамының ыдырауын жеделдетті. Түркі дүниетанымымен санасқысы келмеген ислам діні де исламданған түркі қоғамының шаңырағын шайқалтты.

Бірақ, Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы бұл қайшылықты шешіп, исламның түркілер арасына, түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады. Жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де бұл ілім дәстүрлі түркілік дүниетанымның сақталуына, сол арқылы ұлттың сақталуына маңызды роль ойнап отыр.

Бірақ, түркілер арасына біртіндеп тарай бастаған жаңа дін түркі жүрегін күшпен жаулап алудың мүмкін еместігіне көз жеткізіп, көшпенділер дініне айнарудың жаңа жолдарын қарастыра бастады. Түркілер де өз кезегінде мұсылман-түркі мемлекеттерінің саяси-мәдени дамуына исламның көшпенділерге жат дәстүрлі емес нұсқасын үлгі етіп алудың алғашқы зардаптарын сезінді. Әсіресе, исламның отырықшы ирандық дәстүрмен біте қайнасқан

саманилік мемлекеттік үлгіні түркі мемлекетіне көшіре қабылдаудың зардаптары, ең алдымен саяси-мәдени, қоғамдық-рухани салада айқын білінді. Міне, сондықтан да Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы бұл қайшылықты шешіп, исламның түркілер арасына, түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады.

Түркілік дүниетанымның элементтерін сіңіре білген, олардағы қағидалар мен ережелерді исламдық шариғатпен шебер жымдастыра білген исламның сопылық ағымы мен оның көрнекті өкілі Қожа Ахмет Йассауи ілімі түркілер арасында исламды таратуда табыстарға жетті. Бұл үрдіске түркілік дүниетанымның исламмен аса қайшылыққа келе қоймауы, керісінше түп негіздегі ұқсастықтың да оңтайлы әсер еткені сөзсіз. Осы негізде түркілердің исламды қабылдауы қандай да бір зорлықсыз, дүниетанымдық қарсылықсыз, еркін түрде жүргізілді. Қожа Ахмет Йассауи сияқты сопылық ағымның ислам мен дәстүрлі дүниетанымның өзара үйлестіретін ілімінің түркі мемлекетінде жетекші орынға шығуы исламның түркілер арасына түркі дүниетанымымен үйлесе отырып сіңуіне ықпал жасады. Танымның йассауилік жолы—бұл әулиелікке жол және ең алдымен түркілердің көне нанымын ығыстырған діни практика. Бұл ілім Шығыс Түркістаннан солтүстікке қарай, оңтүстікке Хорасан мен Өзірбайжан тарапына, одан Кіші Азияға тарады (Тримингем, 2002:87).

Қожа Ахмет Йасауи қалыптастырған сопылық жол дәстүрлі түркі мәдениетін қайтадан қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Ең бастысы ол дін ғылымын түркі тілінде сөйлетті. Оған Йасауи хикметтеріндегі мына жолдар дәлел бола алады:

«Қоштамайды ғалымдар біздің айтқан түркіні.

Білгендерден есіткіл, ашар көңіл мүлкінің,

Аят, хадис мағнасы түркі болса муафик (жақсы),

Мағынасына жеткендер жерге қояр бөрігін”.

(Йассауи, 1993:188)

«Дін тілі түркіше сөйлеген соң ғылым, білім, әдебиет, мәдениет тілі қайтадан түркілене бастады. Кезінде шариғат жолы аясына сыймай қолданыстан шығарылған түркілердің әдет-ғұрып, салт-дәстүрі тариқат жолы үкімімен қайта қолданысқа енді» (Жандарбек, 2006:35–36) Ұзақ ғасырлар бойы Орталық Азияда ислам тек діни жүйе ретінде ғана емес, қоғамның әлеуметтік өмірін қамтитын, өзіне ғылым, мәдениет пен білімге де әсер еткен және тарихи дәстүрлер мен адамдардың құлықтық түсінігі мен тұрмысына терең із қалдырған институттар кешені болды. Ислам өзіне зайырлы және діни саланы қамтып, құлық пен құқықты теңестіреді. Исламның қоғамдық идеалы рухани және саяси билік дін көсемдеріне берілген теократиялық мемлекет болды.

Сопылық форма өзіне тәңірлікпен қатар басқа да түркілік наным сенімдерді батыл енгізді. Бұл жайлы кезінде Ш.Уәлиханов "Мұхаммед діні, тәңірі сенімі мен көне нанымдық элементтерді сақтай отырып біріктірді", деп кеткен болатын (Валиханов, 1984:210). Сопылық өзіне кез-келген концепция мен дүниетанымды өткізуге рұқсат беріп, ескі наным, әртүрлі философия мен діни дәстүрлер қоғамының әртүрлі өкілдері қабылдаған элементтерді кіргізді. Сопылық өзінің исламды бейімдеуге қабілеттілігімен орта ғасырлардағы исламның керемет бейнесін жасады (Валиханов, 1984:122).

Дүниетанымдағы алшақтықтың, қарама-қайшылықтың болмауы түркілердің ислам дінін тез қабылдауына мұрындық болды. Түркілердің әлемдік сахнаға шығып, ислам әлемін жаулап алуына селжүктердің исламды қабылдауының да тікелей әсері болды. Түркі даласына исламның таралуына Хорасанда орын алған саяси оқиғалар нәтижесінде моралдық құлдырауға ұшырай бастаған ресми халифат билігіне оппозициялық көзқарастағы қайсание ілімін ұстанушылардың Мауереннахр мен Түркістанға келулері себепші болды. 3.3.Жандарбектің «бастапқыда ресми ислам мен халифаттың жақтаушылары болған түркілер уақыт өте келе осы ілім мен осы ілімді ұстанушылардың ықпалына түсе бастады»(Жандарбек, 2000:29) деген пікірінің жаны бар. Түркілер арасында ислам дінін таратуда табысты болған шейхтар Әбдірахман Баб, Әбдіжәліл Баб, Ысқақ Бабтармен рухани байланысы бар Хорасан

шейхтары мен осы ілім арқылы ислам қағидаларын бойларына сіңірген алғашқы селжүк билеушілері халифтың көзсіз қолшоқпарларына айналмай, керісінше, халиф билігін айтарлықтай шектеді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, түркілердің исламды бейбіт жолмен, өз еркімен қабылдауына негізінен исламдағы сопылық ағымдардың жекелеген өкілдерінің еңбегі көп болды. Түркілік сопылықтың негізін қалаған йассауийлік ілімнің өкілдері, кейін Дешті-Қыпшақ пен басқа да түркілік аймақтардың түркі-көшпенділерінің мұсылмандыққа түсуіне әсері болды. Бұл орайда Жошы ұлысының исламдануына Бұхара мен Хорезмнің сопылық уағызшылардың миссионерлік әрекеті зор ықпал етті (Сибгатуллина, 1995:84). Оның басты себептерінің бірі, дәл осы сопылық ағымдар Еуразия көшпенділерінің арасына ислам дінін таратуда белсенділік танытты.

Сопылар, ислам дінінің негізгі діни қағидаларына нұқсан келтірместен әлі де болса ескі діндерінің діни жоралғыларынан қол үзе қоймаған көшпенділердің діни элементтерін жаңа дінмен шебер жымдастыра білді. Ислам сопыларына олардың миссионерлік қызметіне орасан зор ықпал еткен фактор–көне түркілік сенім мен исламдағы діни-идеялық тұжырымдардың мол болуы болды. Әсіресе, түркілер арасындағы «әулиелер» бейнесі олардың дәстүрлі дініндегі желеп-жебеуші әруақтар ұғымымен астасып жатты. Тіпті, Еуразияның ұлан-байтақ жерінде бір әулиенің бірнеше қабірі кездесетін кездер аз емес. Мысалы, қазақ халқының сенім жүйесіндегі Баба Түкті Шашты Әзіз әулиенің Қазақстан жеріндегі қабірі мен Астрахань өңіріндегі Мошайық ауылындағы Тукли-баба Шашлы-адже қабірімен байланысы қызық.

Ортаазиялық ислам түркілерден көне, жергілікті элементтермен толыққан синкретикалық құбылыс болып, анимистикалық сенім қалдығына жататын “перілер” туралы ұғымды қабылдады. Пері адамға жақындап, онымен жыныстық қатынас жасайды деген сенім тарады. Олар таңдау белгісі ретінде адамға ауру жібереді немесе жыландар жібереді. Перілер еркектерге әдемі әйел, әйелдерге келбетті еркек түрінде көрінеді. Оның таңдаған адамы рухани адам болуы тиіс болды. Дінбасылардың арасында айрықша сатыда тұрған тұлға, бұл мазарлардың иесі-шейхтер болды. Егер мазар қандай да бір беделді адамдікі болса шейх оның тікелей ұрпағы болып келеді. Егер ол адамның ұрпағы болмаса онда басқа адам мазар иесі бола алады. Ал Қазақстанда мазар иелерін «шырақшылар» деп атайды. Жоғарғы тарауларда атап кеткеніміздей, мазарлар мен «шырақшылар» исламға дейінгі Көктүріктер мемлекетінде де болды.

Көптеген түркі халықтары ата-бабасының әруағын өзіне қорғаушы ретінде таңдап, қысылғанда одан көмек сұрау нанымы болды. Бұл сенім кейін, мұсылмандық сипатқа ие болғанмен, негізінде көне түркілік ата-бабаға табыну идеологиясы жатыр (Демидов, 1978:50). Мұсылман әулиелеріне тағзым бұрынғы ата-баба әруағына табынудың кейбір дәстүрлерін қабылдап алды. Түркілерде әруаққа тағзымның тұтас бір рәсімдік кешені болды. Исламға енген исламға дейінгі осындай рәсімдік кешеннің бір элементі әулиелердің қабіріне шүберек байлау болды. Хорезм оазисіндегі әулиеге табыну дәстүрін зерттеп жүрген ресейлік ғалым Ю.В. Кнорозовтың пікірінше, қабірге, немесе қабір жанындағы ағаштар мен бұталарға шүберек байлау кісінің құрбандық шалуға ниет ету, зияратының белгісі, т.б (Кнорозов, 1949:87). Қалай болғанда да бұл дәстүр исламға дейінгі түркілердің табиғатқа, ата-баба әруағына тағзым идеясымен байланысты екендігінде дау жоқ. Және бұл дәстүр халықтық исламның бір элементіне айналып, жаңа дінмен біте-қайнасып кетті (Вайнштейн, 1991: 234). Ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының түгеліне дерлік әулиелердің басына зиярат етудің өзіндік жосын-жоралғысы қалыптасты.

Сопылық ағымның ықпалымен көне нанымнан ислам дініне қайшылыққа келтірместен жымдастырыла ендірілген дәстүр–«бақсылық» болды. Бұрынғы діннен ислам дініне сіңіскен көне наным элементтерінің бірі діни қызметкер–бақсы тұлғасы болды. Ескі тәңірі діні сопылар мен олардың ұрпақтарына ауысты–бақсылар мұсылмандық форманы қабылдап, енді олар ишандар деп атала бастады. Ислам дінін қабылдаған соң көне сенімнің діни өкілдері–бақсылар исламданған түркі қоғамында өз орынын иелену үшін уақытша үзіліс кезеңін бастан кешті.

Осы үзіліс кезеңі аралығында бақсылар өз дүниетанымдары мен діни рәсімдерін жаңа дінге ылайықтап, өздері де екі идеологияның да белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналады. Мысалы, өз бойына көне түркілік кезеңдерден бергі түркі дүниетанымдарының қатпарларын жинақтаған Қорқыт ата бейнесі де көне сенім діни өкілінің қайшылыққа толы даму үдерісін айқын көрсете алады. Мұсылман әулиелеріне тән қасиеттер мен ескі шамандық көзқарастардан қалған бақсылық, абыздық белгілердің бір-бірімен кірігіп, тұтасып кеткендігі байқалады.

Осы тақырыпта зерттеу жүргізіп жүрген ғалым В.Пятницкий осындай қасиеттерге ие бақсы домбыра, қобыз сияқты аспаптардың көмегімен де сеанс жүргізіп, болашақты болжау қасиетіне ие болған (Демидов, 1978:160). В.А. Мошковтың жинаған мәліметтеріне қарағанда қазіргі халық бақсыдан келер қатерден сескеніп, оған сый-сияпат жасап, тіпті, үйлеріне тамақ ішуге де шақырып отырады. Осы В.А. Мошковтың жазуынша дәл осы бақсылар ғана түркілердің көне нанымдары мен әдет-ғұрыптарының білгірлері болып саналады (Мошков, 1894: 30).

Ислам да өз кезегінде тәңірліктің мәдени дәстүрлерін сіңіру негізінде түркілік модификацияға ие болып, табиғатты тірі ретінде түсінетін адамның әлемді тануын, дүниетаным ерекшеліктерін қабылдады. Мысалы, өзге діндердегі сияқты исламдағы «жан» ұғымы тәңірілікте ерекше, айрықша мәнге ие болды (Потапов, 1991: 11,63).

Көне түркілердің сопылар арқылы сақтап қалған діни жоралғыларының тағы бірі–исламдағы қосымша діни ғибадаттар. Көне түркілер нанымдарында діни ғибадаттар, жоралғылар көбінесе түнде жасалды. Оңтүстік Сібір түркілерінің нанымдарын зерттеуші Н.Алексеев, Тыва түркілерінің сенімін зерттеуші ғалым М.Кенин Лопсанның жазуынша түркілер діни жоралғыларының негізгі бөлігін күн әбден батып, қараңғылық орнағанда жасайды. Ислам дінінде де мүміндердің түнді ғибадатпен өткізуге нұсқау берілген. Құранда бұл туралы «Түнде аз ұйықтайды. Таң сәріде құлшылық етіп, кешірім сұрайды» деп жазылған. Құрандағы осы аятты басшылыққа алған сопылық ағым зікіршілері де өз рәсімдерін түнде жасайды (Енгин, 2007:44). Сопы дәстүрінің бірі–коллективті зікір салу болды. Зікір кезінде сопылар экстазға түсті. Зікір салудың екі түрі болды - “хуфия”, тыныш, “джахр”- жария зікір салу. Бұл дәстүрден сопылыққа енген шамандық элементті көреміз (Демидов, 1978:41). Сопылыққа көне түркілік нанымнан енген діни элементтер туралы Д.Кенжетайдың “және осы дүниетанымның Йассауи ілімінің қалыптасуындағы негізгі құндылықтық әрі құбылыстық (феноменологиялық) бастаулардың тұғыры мен ұстамдық негізі” (Кенжетай, 2004:36) деуі шындыққа жанасады.

Көріп отырғанымыздай, ата-баба басына мазарлар, балбал тастар тұрғызу, оларды зиярат ету, мазар басына шырақшы отырғызу сияқты жосын-жоралғылар түркілердің исламға дейінгі көне дүниетанымдарында басты назарда болған әдеттер болды.

Сопылықтағы діни рәсімдердің тағы бірі–зікір кезіндегі қимыл қозғалыстар мен ән айту дәстүрі болды. Қасиетті Құран кітапта «Сіздер намаздарыңызды оқып болған соң Аллаһты тұрып, отырып немесе жатып еске алыңыздар» (Валиханов, 1984:103) деген аят бар. Сопылық дәстүрдегі осы рәсімде экстатикалық жағдайға саз бен би арқылы қол жеткізу қазіргі кезде тек маулавийа тармағында сақталды. Мұнда қозғалыстың үш түрі–би, айналу және секіру болды. Би шынайы бар заттардың шеңбері бойынша айналуын көрсетеді. Айналу–рух пен Аллаһтың ішкі табиғатының (сирр) және болмысының (вуджуд) қатынасын, оның көргендері мен ойының ауысуын білдірді. Ал, секіру болса Құдаймен жалғастыратын тұрақтан адам тұрағының арасына ұмтылысын білдірді (Кенжетай, 2004:23).

Сопылық дәстүрде зікір етушілердің құсқа еліктеп, құс болып ұшуды білдіретін қимыл-қозғалыстар жасайтыны белгілі. Сопылықтың ықпалына түскен Иранды жаулап алушы моңғол билеушілерінің ұрпақтарының кешке қарай сопылар ханакасына барып, «құс биін» билейтіндері туралы мәліметтер кездеседі. Бұл дәстүрдің түркі-көшпенділердің көне сенім жүйесінің сопылыққа кірген элементтерінің бірі екендігін археологиялық мәліметтер арқылы дәлелдеуге болады. Ұлы Далада табылған сансыз петроглифтерде бейнеленетін құстардың бейнесі осының дәлелі. Жартастардағы бейнеленетін құс бейнелері негізінен дәуірі жағынан

энеолит, қола және скиф кезеңдеріне жатады. Орнитоморфты бейнелердің арасында тырналар, үйректер, аққулар, дуадақ, қаз, бүркіт, лашын, қарақұс, құзғын, үкі, шағала, қораздар кездеседі. Адамзат қоғамының ерте тарихында жасалған мифтер, сенімдер, ғибадаттар, эпостар, халықтың рухани мәдениетінің көрінісі. Дәстүрде, жартастағы құстар бейнесі Тәңірінің құдайлық бейнесі мен Жоғарғы әлемдегі өкілдердің белгілері болып табылады (Дэвлет, 1998:86).

Сопылық көшпенділердің ән айту, саз өнерінің дамуына одан әрі мүмкіндік беріп, қасаң діни-идеологиялық тиымдарды айналып өтті. Мұсылман ғұламаларының нақты дәлелдеріне қарамастан осы мәселеге қатысты таласты пікірлердің болғандығы шындық. Құран мен хадистерді алға тарта отырып, сопылықтың көрнекті өкілі имам Әбу Хамид әл-Ғазали ән мен жыр туралы: «Біліңдер тыңдау–Аллаһтың ең бірінші бұйырығы. Ол экстазға алып келіп, адам мүшелерінің сәйкес реакциясын тудырады. Бұл реакция ырғақты немесе ырғақсыз болуы мүмкін. Сондықтан да тыңдауға тиым салу деген сөз харам....Әдемі сазды тыңдау адамның жүрегіне әсер етеді. Егер тиым салған (мысалы, аурат) нәрсеге қарауға тиым салуға болады. Сол сияқты, тыңдауға тиым салған нәрсені тыңдау да харам» дейді (Мухаммад, 2005:185). Сопылықтың осындай әмбебаптығы нәтижесінде өзіне діни тақырыпты негіз етіп алған түркілердің дәстүрлі ән-жыр өнері барынша дамып, кейін қазақ мәдениетіндегі терме-насихат дәстүрінің тууына іргетас болды. Қазақтың сал-серілер кең-байтақ қазақ даласын аралап, йассауи ілімімен үндес ғибрат пен даналықты насихаттайтын ән-жырлар айтып, елді жақсылыққа шақырды. Қазақ мәдени қабатындағы сал-серілік институты Хақиқатқа барар жолдағы адамдардың рухани бірлігін, туыстығын, ынтымақтастығын қоғамға өнеге ретінде көрсеткен орталық болған (Кенжетай, 2004:23).

XIV ғ. йассауи шайхтарының көмегімен Алтын Орда ханы Өзбек ислам дінін қабылдап, сол кезден бастап ол ресми дінге айналды. Алтын Орда билеушілері жаңа мемлекетке діни-идеологиялық негіз керек екенін түсінді. Осы кезден бастап, яғни, Өзбек хан тұсында Алтын Орданың жаңа идеологиясы базасы шаманизм мен исламмен өріле қалыптасқан йассауи болды. Әр тайпаның одақта, әр оның бөлігі йасавийа тариқаты бағытына ие болды. Мүршіт-мүрид болған сопылық ұйым негізінде жаңа рулық-тайпалық байланыс қалыптасты. Әр жүзге, әр қазақ ауылында сопы шейхтары пір болды (Кенжетай, 2004:46). Йассауи жолы бойынша адамның кемелденуіне “отан”, “елдегі тыныштық”, “бауырластық”, “мемлекет басшысына берілгендік” сияқты көне түркілік дәстүрлі ұстанымдар қазақ мемлекеттілігінің жүйесімен байланысты болды.

Келтірілген деректерді қорыта айтар болсақ, ислам дінін қабылдаған түркілерге бұл діннің шын мәнінде шынайы түркілік сипатқа ие болуы үшін түркі мәдениетімен астасып жатқан дәстүрлер жүйесінің жарамдыларын қайта жаратып, жаңа дінмен жымдастыру қажеттілігі туды. Бұл міндетті исламдағы сопылық дәстүр өзінің әмбебаптығы мен қарапайымдылығы әсерінен атқара алып, түркі дүниетанымының біршама элементтерін өз діни жүйесіне ислам дінімен қайшылыққа әкелместен атқара алды.

Түркілердің төл дініне осылайша айнала алған ислам түркі-көшпенділер құрған мемлекеттердің басым көпшілігінде саяси-идеологиялық жетекшілікке ие болды. Осы діннің аясында жаңа сипаттағы, бірыңғай, анағұрлым дамыған жаңа түркі мәдениеті қалыптасты. Сопылық арқылы енген ислам дінінің идеялық құндылықтары–заң-дәстүрлер, өнер мен мәдениет, этикалық ережелер жүйесі, тұрмыстық сипаттар, шаруашылық-экономикалық типтер ресми түрде түркілік ерекшеліктер түрінде рәсімделді.

Тіпті, сопылыққа негізделген исламдық түркілік мемлекеттердің өзіндік мемлекеттік формалары қалыптаса бастады. Ислам мемлекеттері саналатын түркі-көшпенділері мемлекеттері дәл осы сопылықтың арқасында шынайы түрде әрі ислам мемлекеті, әрі өзіндік ерекшеліктерге ие көшпенді түркі мемлекеттері деп атауға толық лайықты мемлекеттерге айналды.

Исламның бұл сопылық ағымы қазіргі түркі әлемінің тарихында да, қазіргі кезеңде де өз тарихи тамырын жоғалтпаған ілім. Кіші Азия–Анадолыда йассауи ілімі XIII ғ бірінші

жартысынан бастап хайдарилік тариқаты арқылы ене бастады. Кейіннен ХҮІ ғ басында құрылған бекташийя тариқаты да йассауи ілімінің жалғасы болып табылады. Түркияда урбанизация процесі 1980–90 жылдары аяқталып, нәтижесінде ол өз қанатын түрік қалаларына жайды. Бекташилер Түркия қалаларымен қатар Еуропа қалаларында да шоғырланды. Дегенмен, көшпенділерге тән ауыз әдебиет кең тараған мәдениетке негізделген бекташи-алеви салт-дәстүрлеріне бұл процестер кері әсерін тигізді және дәстүрлі наным-сенім құрылымдары мен ережелері өз функциясын жоғалтып алды. Бұдан былай қалаларда тұратын бекташилер үшін дәстүрлі мәтін мен мекемелердің қазіргі заман қажеттіліктерін қанағаттандыруда пайдаға аспай қалғандығы байқалады. Ауызша дәстүрден жазба мәдениетіне өтуге мәжбүр болды. Ал, 1990 жылдары қайтадан жандану дәстүрі басталды. Жаңадан ашылған дін мен мәдениет орталықтары, мерзімдік басылымдар мен баспадан шыққан кітаптар, теледидар бағдарламалары сияқты жаңалықтар жандану дәуірінің нышандары болды (Яман, 2004:84).

Қазіргі Түркістанда да йассауийя ағымы қайта өрлеу дәуірін бастан кешуде. ХҮІ ғ. дейін Өзбекстан, Қырғызстан мен Түркменстан жерінде өзінің жандылығымен танымал бұл ағым ХІХ ғасырдан ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін тіршілігін сақтады. ХІХ ғ. екінші жартысында қырғыз жерінде Сәнуэр (1870) шейхтың басшылығымен Йассауийя тариқаты “Лахшылар” (Аллахшылар) атымен қайта жаңғырды. 1920 жылы осы тариқаттың жалғасы ретінде Әбутәліп Сатыбалдиев деген шейхтың басшылығымен “Шашты ишандар” тариқаты шығып, кеңестік атейзмнің үгіт-насихаттарына қарсы астыртын іс-шаралар ұйымдастырды. 1955 жылы Өзбекстанда Мадарифов Тұрсынбай ишан кеңестік жүйемен соғысты. 1961 жылы сопылар жеке-жеке тұтқындалып, Сібірге жер аударылды (Кенжетай 2004:22). Осындай кедергілерге қарамастан Йассауи ағымы түркі халықтарының тарихи санасында терең із қалдырды. Түркілердің халық әдебиеті, мақал-мәтелдері, әдет-ғұрыптары, тіпті, ұлттық менталитет ерекшеліктері осы ағымның шеңберінде қалыптасты. Исламды тек қасаң ережелер кешені ретінде қалыптасып, тарауына қарсы болып, діннің мүмкіншіліктерін тереңдетіп, адам мен қоғамның кемелденуіне мұрындық болған ілім халықтық сипатымен, дәстүр жалғастығымен түркі жүрегінен орын тапты. Йассауи жолының мұрагерлері Азербайжанда Насими, Хасаноглу, Омар Раушани болса, Түркменстанда Мақтұмқұлы өз шығармаларында кемел адамның бейнесін жасап, діннің қоғам мен адамның рухани дамуындағы мүмкіншіліктерінің шексіздігін жырлады (Кенжетай 2004:29). Сондықтан да бұл тұлғалардың беделі түркі қоғамындағы исламның кез-келген діни өкілдері–молдалар мен имамдардан әлдеқайда жоғары да құрметті болды.

Қазіргі түркі қауымдастығындағы демократиялық құндылықтардың шынайылығын қамтамасыз ету үшін барлық түркі халықтарының талабынан шығатын ортақ идеялық құндылықтарды көтеріп, ислам дінінің сарқылмас идеялық мүмкіншілігін сарқа пайдалану заман талабы. Көріп отырғанымыздай, түркілердің бай дәстүрінде қазіргі мың құбылған әлемдегі жылтырақ көз бояуларға мүлдем айырбастауға келмейтін құндылықтарға ие екендігіміз белгілі болып отыр.

Осылайша, ерте ортағасырлардан бастау алған тарихи сабақтастық бүкіл ортағасырлар бойы сақталып, қазіргі заманымызға дейін өз көкейтестілігін жоғалтпады. Орта ғасырлар мен қазіргі заманымыз аралығында бірнеше ғасырлар өтіп, сол дәуірлердегі тарихи оқиғалар мен саяси үрдістер ауылы алыстағанмен, олардың салдарларының қазіргі кездегі әсері әлі де аса маңызды. Қазіргі кездегі әлемнің бір бөлшегі ретіндегі түркі мемлекеттері бетпе-бет келіп отырған саяси-рухани мәселелердің шығу себептері мен шешілу түйіндерін іздестіргенде де олардың негізінің тарих қойнауларына алып баратынын байқаймыз. Қазіргі әлемнің назарын аударып отырған сәт жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де мемлекеттіліктің, дәстүрлі түркілік дүниетаным негіз болған мәдениеттің, тіл мен салт-сананың, сол арқылы ұлттың сақталуы маңызды мәселеге айналып отыр.

Қорытынды. Түркі мемлекеттерінің тарихын қарастыру діннің түркі мемлекеттерінің тарихындағы бетбұрысты маңызын көрсетеді. Дәстүрлі дүниетаным негіз болған ортақ діни идеологияның трансформациялануы түркі мемлекеттерінің бір-бірімен ара-қатынасын

алшақтатып, қайшылықты тереңдете түсетіндігін байқаймыз. Тек ислам ғана түркілерді бір идея төңірегіне топтастырып, біріктіре алады. Оның бірнеше себептері бар. Олардың ең бастысы, ислам діні ұзақ мерзімдерге түркі мемлекеттерінің ресми идеологиясына айналып, осы міндетті абыроймен орындап шыққандығында болып тұр. Өткенгі және қазіргі түркі мемлекеттерінің қайысы болмасын белгілі бір дәрежеде исламның идеялық қайнар көзінен сусындаған. Тарихтағы түркілік Селжүктер, Ғазнауилер, Темірлер, Шыңғыс ұрпақтары, Османлылар, Қазақ хандығы сияқты мемлекеттер өздеріне исламды идеялық ұстаным ете талай жетістіктерге жеткендігі белгілі. Діннің еліміздегі идеялық бағдарға айнала алуының тағы бір дәлелі оның соңғы бір-екі ғасырға дейін қазақ халқының заңды бірден-бір мемлекеттіке идеологиялық құқыққа ие болуында еді. Қазақтың дін тарихын зерттеушілердің пайымдауынша, ортағасырлардан бері ұзақ уақыттар бойы қазақ мемлекетінде ислам діні, иассауи сөпылық ағымы ресми идеологиялық тұғырда болып, қазақ мемлекеттерінің негізгі бағыт-бағдарын белгілеп беріп отырған.

Түркі мемлекеттерінің ортағасырлық тарихын зерттеуде осы мемлекеттердің құрылуы мен ыдырауы кезеңіндегі діни факторлардың бұрын беймәлім болып қырларын зерттеу бір ғана зерттеу жұмысымен шектелмеуі тиіс. Соңғы кездері отандық тарихшылар Қазақ мемлекеттілігінің құрылып, қалыптасуындағы ислам дінінің, сөпылық ағымдардың маңызын саралауға арналған зерттеулер жүргізуде. Осы орайда діни сенімдердің түркі мемлекеттеріндегі орынын анықтауда дәстүрлі дүниетанымның тарихи сабақтастығын кешенді түрде қарастыру тарихымыздың тиянақты және шынайы зерттелуінің кепілі болары анық.

Әдебиеттер

- Тримингем, 2002 — Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Москва.: София, 2002. 480 б.
- Йассауи, 1993 — Йассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Алматы. 1993.
- Жандарбек, 2006 — Жандарбек З.З. “Йассауи жолы және қазақ қоғамы”. Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.
- Валиханов, 1984 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах. Том I. Алматы: Каз.сов.энцикл., 1984. 310 с.
- Жандарбек, 2000 — Жандарбек З.З. Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлакидың “Насаб-намасы”. Оңтүстік Қазақстанның YIII–XII ғ.ғ. тарихының дерегі. Тар.ғ.канд.....дис. Түркістан: 2000. 156 б.
- Сибгатуллина, 1995 — Сибгатуллина А.Т. Суфийские тарика среди тюркских народов // Сборник тезисов региональной научной конференции «Проблемы взаимодействия национальных культур» («Межэтнические общения в полиэтническом регионе»). Ч. 1. Астрахань, 1995. С. 84–86;
- Демидов, 1978 — Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки). Под ред. Н.Байрамсаханова. Ашхабад: Ылым, 1978. 176 с.
- Кнорозов, 1949 — Кнорозов Ю.В. Мазар Шамун-наби (некоторые пережитки домусульманских верований у народов Хорезмского оазиса) // Советская этнография. 1949. № 2. С. 87.
- Вайнштейн, 1991 — Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. М., 1991. С. 234–235.
- Мошков, 1984 — Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. Мелодии ногайских и оренбургских татар. I. Введение // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Казань, 1894. Т. XII. Вып. 1. С. 30.
- Потапов, 1991 — Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991.
- Енгин, 2007 — Енгин Аккүн. Түркі халықтарындағы құрбандық шалу//Қазақ тарихы. 2007, 3 сан. 41–44 бб.
- Кенжетай, 2004 — Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран. 2004 ж. 341 б.
- Дэвлет, 1998 — Дэвлет М.А. Петроглифы на дне Саянского моря. М., 1998. 286 с.
- Мухаммад, 2005 — Мухаммад, Юсуф Хаттар. Энциклопедия суфизма. –М.: Издательский дом «Ансар», 2005. 480 б.
- Яман, 2004 — Яман Әли. Модернизация мен діни қатынастарға байланысты қазіргі таңдағы Түркияда бекташилердегі діни кодификация мәселесі. 83–93б.// «Бүгінгі дінтану мәселелері» атты ғылыми конференция материалдары. Қ.А.Йассауи атындағы ХҚТУ, Түркістан: 2004. 200 б.
- Кенжетай, 2003 — Кенжетай Д. Бүгінгі діни тіршіліктің дәстүрлі негіздері//Бүгінгі дінтану мәселелері (Ж.Ізтаевты еске алуға арналған ғылыми конференция материалдары. 15 қыркүйек 2003 ж. Түркістан қ-сы.). Түркістан: Тұран. 2004. 200 б.

References

- Trimingem, 2002 — Trimingem Dzh.S. Sufiiskie ordeny v islame. Moskva: Sofiya, 2002. 480 s (In Russian)
- Yasaui, 1993 — Yasaui Khoja Akhmet. Diuani hikmet (Danalyk kitaby). – Almaty, 1993 (In Russian)
- Zhandarbek, 2006 — Zhandarbek Z.Z. “Yasaui zholy zhane kazakh kogamy”. Gylymi zertteu. Almaty: El-shezhire, 2006. – 256 b (In Kazakh)
- Valikhanov, 1984 — Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v 5 tomakh. Tom I. Almaty: Kaz.sov.entsikl., 1984. 310 s (In Russian)
- Zhandarbek, 2000 — Zhandarbek Z.Z. Maulana Safi ad-din Oryng Koylakidin “Nasab-namasy”. Ontustik Kazakhstan III–XII gg. tarihnynyn deregi. Tar. g. kand. dissertatsiya. Turkistan, 2000. 156 b (In Kazakh)
- Sibgatullina, 1995 — Sibgatullina A.T. Sufiiskie tariqa sredi tyurkskikh narodov // Sbornik tezisov regionalnoi nauchnoi konferentsii “Problemy vzaimodeistviya natsionalnykh kultur” (“Mezhetnicheskie obshcheniya v polietnicheskom regione”). Ch. 1. Astrakhan, 1995. S. 84–86 (In Russian)
- Demidov, 1978 — Demidov S.M. Sufizm v Turkmenii (evolyutsiya i perezhitki). Pod red. N. Bairamsakhatova. Ashkhabad: Ylym, 1978. 176 s (In Russian)
- Knorozov, 1949 — Knorozov Yu.V. Mazar Shamun-nabi (nekotorye perezhitki domusulmanskikh verovaniy u narodov Khorezmskogo oazisa) // Sovetskaya etnografiya. 1949. № 2. S. 87 (In Russian)
- Vainshtein, 1991 — Vainshtein S.I. Mir kochevnikov tsentra Azii. Moskva, 1991. S. 234–235 (In Russian)
- Moshkov, 1894 — Moshkov V.A. Materialy dlya kharakteristiki muzykalnogo tvorchestva inorodtsev Volzhsko-Kamskogo kraia. Melodii nogaiskikh i orenburgskikh tatar. I. Vvedenie // Izvestiya obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Kazan, 1894. T. XII. Vyp. 1. S. 30 (In Russian)
- Potapov, 1991 — Potapov L.P. Altaiskii shamanizm. – Leningrad, 1991 (In Russian)
- Engin, 2007 — Engin Akkun. Tyurki khalyktaryndagy kurbandyk shalu // Kazakh tarikhy. 2007. № 3. S. 41–44 (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2004 — Kenzhetai D. Khoja Akhmet Yasaui dunietyany. Turkistan: Turan, 2004. 341 b (In Kazakh)
- Devlet, 1998 — Devlet M.A. Petroglify na dne Sayanskogo morya. Moskva, 1998. 286 s (In Russian)
- Mukhammad, 2005 — Mukhammad Yu.Kh. Entsiklopediya sufizma. – Moskva: Izdatelskii dom “Ansar”, 2005. 480 s (In Russian)
- Yaman, 2004 — Yaman Ali. Modernizatsiya men dini karynastarga baylanysty kazirgi tandagy Turkiyada bektashilerdegi dini kodifikatsiya maselesi // “Bugini dinitanu maseleleri” atty gylymi konferentsiya materialdary. Turkistan, 2004. S. 83–93 (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2003 — Kenzhetai D. Bugini dini tirshiliktin dasturli negizderi // Bugini dinitanu maseleleri (Z. Iztayevti eske aluga arnalgan konferentsiya materialdary, 15 кыркүйөк 2003). Turkistan: Turan, 2004. 200 b. (In Kazakh)

Жамолова Д. ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА И КИТАЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	406
Жандарбек З. ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	418
Жеңіс Е.Ж. ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	432
Жеңіс Ж.Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ	442
Жуматай С. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБ ФРОНТОВИКОВ ИЗ КАЗАХСТАНА)	455
Imomov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN FOREIGN SOURCES: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF GERMAN, FRENCH AND RUSSIAN HISTORIANS	465
Кузембайұлы А., Абиля Е. ДУХОВНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД	478
Kyrkymbekova A., Nurat I. PARADIGMATIC FEATURES OF STUDYING THE SPIRITUAL AND MORAL EVOLUTION OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF SOCIALIZATION PROCESSES, IDEOLOGICAL PRINCIPLES, AND WORLDVIEW CONCEPTS.	490
Рахмонов Х.Х. ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ	507
Сатенова М.Р. КАЗАХСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ	517
Сиддиков М.Б. СОСТОЯНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	528
Tergembay K., Beisembayeva A. EXTREME JOURNALISM AND DIGITAL REPRESENTATION OF HISTORICAL EVENTS	537
Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. XIX ҒАСЫР АЯҒЫНДАҒЫ СВЕҢ ГЕДИННІҢ ОРТА АЗИЯҒА САЯХАТЫ: «АЗИЯ АРҚЫЛЫ» («THROUGH ASIA») ЕҢБЕГІНІҢ НЕГІЗІНДЕ	550
Шмыт З. ДРУГИЕ ПОЛЯКИ. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛЯКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЗНАНСКИХ ЭТНОЛОГОВ 1990-Х ГОДОВ	563
Ergashev S.M. SOURCE STUDIES OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EDUCATION SYSTEM (1920s)	575
Ярматов О.Ш. ИЗ ИСТОРИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И ЯПОНСКИХ ПОДДАННЫХ)	584

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.